University of Groningen

Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht

Spiekhout, Diana

DOI:
[10.33612/diss.133881552](https://doi.org/10.33612/diss.133881552)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2020

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Spiekhout, D. (2020). *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht: De ontwikkeling van landsheerlijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050-1450*. [Rijksuniversiteit Groningen]. University of Groningen.
<https://doi.org/10.33612/diss.133881552>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht

De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en
versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in
Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450

Diana Spiekhout

Colofon

Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht

De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450

ISBN 978-90-5345-273-8

Uitgave: Rijksuniversiteit Groningen, Kenniscentrum Landschap
GVO drukkers en vormgevers, Ede

Vormgeving: Ferdinand van Nispen: Citroenvlinder DTP&Vormgeving, my-thesis.nl

Omslag: foto's kasteel Rechteren (voorkant) en de Hunenborg (achterkant) door Albert Speelman: <https://www.castlephoto.info/>

© Adriana Gretha Maria (Diana) Spiekhout

Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht

De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen
en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving
in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. C. Wijmenga
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

maandag 12 oktober 2020 om 18.00 uur

door

Adriana Gretha Maria Spiekhout

geboren op 12 september 1988
te Groningen

Promotores

Prof. dr. ir. Th. Spek

Prof. dr. J.A. Mol

Prof. dr. G.J. de Langen

Beoordelingscommissie

Prof. dr. H. Ronnes

Prof. dr. A.J.A. Bijsterveld

Prof. dr. J. Renes

Voor Beppe

Voorwoord

Het begon allemaal in het najaar van 2009. Als bachelorstudente aan het Groninger Instituut voor Archeologie was ik op zoek naar een scriptieonderwerp. Mijn hele leven woon ik al in het dorp Eelde. En laat daar nu een bijzonder archeologisch monument zijn: de Waterburcht. Om eerlijk te zijn wist ik tot het einde van 2009 niets over dit kasteelterrein. Wie had het gebouwd en hoe had het er eigenlijk uitgezien? Een bezoek aan het terrein, hoewel het slechts 1200 meter van mijn toenmalige huis aflag, had ik nog nooit gebracht. Toch voelde ik een drang om meer te weten te komen over de Waterburcht en andere kastelen in Noordoost-Nederland. Die interesse heeft vanaf dat moment mijn leven veranderd: na de bachelorscriptie volgden de onderzoeksmasterscriptie en dit promotieonderzoek met kastelen in de hoofdrol.

Al tijdens mijn bachelorscriptie raakte ik gefascineerd door het enorme grachten- en wallenstelsel dat de Waterburcht omringde. Waarom lag het daar? Was er ook een afbuiging van het grachtenstel die een derde voorburcht omsloot, zoals bekend was bij enkele andere voorbeelden in Nederland? En hoe bijzonder is nu eigenlijk zo'n stelsel van meerdere wallen en grachten? Ik slaagde er destijds niet in om deze vragen goed te beantwoorden. Nu, meer dan tien jaar verder, heb ik in dit promotieonderzoek oplossingen gevonden.

Zo'n promotieonderzoek komt natuurlijk niet zomaar tot stand. Als pas afgestudeerde bijna 25-jarige had ik maar weinig ervaring met het opzetten van zo'n groot onderzoek en alle aanverwante zaken. Dankzij de begeleiding en coaching van mijn eerste promotor, Theo Spek, heb ik vanaf dat moment mijzelf kunnen ontwikkelen. Theo, bedankt voor al jouw gesprekken, geduld, ideeën, en opmerkingen. De ervaring die ik heb opgedaan bij het Kenniscentrum Landschap heeft mijn leven in zeer positieve zin veranderd. Jouw ideeën en opvattingen over wetenschappelijk onderzoek helpen mij ook in mijn huidige werk om helder en gestructureerd werkzaamheden op te pakken.

Mijn tweede promotor, Hans Mol, ben ik ook zeer erkentelijk. Als *hardcore*-archeoloog waren geschreven bronnen aanvankelijk voor mij een 'onontgonnen wildernis'. Hans, met behulp van jouw tips en kritische kanttekeningen heb ik deze 'mediëvistische wildernis van het Oversticht' in cultuur kunnen brengen. Ook mijn derde promotor, Gilles de Langen, ben ik zeer dankbaar voor zijn scherpe opmerkingen en ideeën over zowel de inhoud als de indeling van dit proefschrift.

Mijn paranimf Ben Olde Meierink van de Nederlandse Kastelenstichting ben ik ook zeer erkentelijk voor zijn betrokkenheid bij dit proefschrift. Ben, je was altijd bereid om te discussiëren over de Overstichtse kastelen. Met jouw fabelachtige kennis van Europese kastelen deelde je altijd relevante bronnen. Ik ben je ook zeer dankbaar dat je me hebt geïntroduceerd in het netwerk van de Nederlandse en Europese kasteelkundigen. De congressen in Braubach (Duitsland), Bad Neustadt an der Saale (Duitsland) en Roscommon (Ierland) waren onvergetelijk.

Ook de andere paranimf en collega-promovendus, Harm Smeenge, ben ik zeer dankbaar voor alle interessante gesprekken over het onderzoek en de wederzijdse steun tijdens het schrijven van onze proefschriften. Het Hunenborg-avontuur was geweldig: door onze samenwerking hebben we het kasteellandschap goed kunnen reconstrueren. Dat we in dezelfde week kunnen promoveren zie ik als een prachtige afsluiting van dit hele traject.

Tijdens het proefschrift heb ik samengewerkt met andere onderzoekers. Hoofdstuk 4 is tot stand gekomen in samenwerking met historisch ecooloog Harm Smeenge en archeoloog Huub Scholte Lubberink. Betreffende hoofdstuk 5 heb ik veel gegevens uitgewisseld met middeleeuws historicus Hein Jongbloed, die in november 2019 is gepromoveerd. De uitbouwkaart van het Oversticht is vormgegeven door landschapshistorica Shera van den Wittenboer. In het bijzonder wil ik graag nog historische boerderij-onderzoeker en groot

Twente-kenner Henk Woolderink noemen, waar ik verschillende keren op bezoek ben geweest in Borne. Henk, ik wil je graag bedanken voor jouw bereidheid om ongepubliceerde data te delen. Daarnaast wil ik ook Bert Terlouw bedanken voor het delen van zijn waarnemingen. Met al deze mensen heb ik zeer plezierig samengewerkt. Het is dankzij hun bijdrage dat ik sommige onderdelen zo ver heb kunnen uitdiepen.

Tijdens mijn promotie-avontuur heb ik naast bovengenoemde personen veel andere mensen leren kennen. Van de collega's bij het Kenniscentrum Landschap, de leden van de kastelenstudiegroep en de klankbordgroep Twente tot aan de werkgroepleden van de Drents Historische Vereniging. Uiteraard wil ik ook mijn nieuwe collega's van het Fries Museum bedanken, de plek waar ik sinds 14 mei 2018 werkzaam ben als conservator middeleeuwen en terpencultuur. Tijdens het opzetten van de tentoonstelling *Wij Vikingen* (19 oktober 2019/ 15 maart 2020) heb ik veel nieuwe vaardigheden geleerd die ik heb kunnen gebruiken ter afronding van dit proefschrift. In het bijzonder ben ik dank verschuldigd aan Marlies Stoter, collega en mede-eindredacteur van het boek *Wij Vikingen. Friezen en Vikingen in het kustgebied van de Lage Landen*. Haar ideeën over het opzetten van een boek hebben mij veel geholpen in de eindfase van dit proefschrift.

Ook wil ik mijn familie en vrienden bedanken. In het bijzonder mijn ouders, die mij tijdens dit zware traject op allerlei mogelijke manieren hebben gesteund. Maar ook mijn vrienden die voortdurend mijn verhalen hebben aangehoord over de proefschriftkwellingen. Mijn beste vriendin Annemiek was het zwaarst getroffen slachtoffer. Annemiek, bedankt dat je mijn gezeur hebt aangehoord. Tot slot wil ik mijn verloofde Ruben bedanken voor zijn enorme steun tijdens de laatste en zwaarste fase van dit proefschrift. Ruben, wat heb je toch veel geduld en begrip getoond voor mijn situatie. En natuurlijk mag ik onze hond Max, de 'trippelcoach', niet vergeten. Hij zorgde ervoor dat het bazinnetje fysiek en mentaal gezond bleef tijdens het schrijfproces.

Inhoudsopgave

Voorwoord	6
Hoofdstuk 1: Inleiding	15
1.1 Introductie	16
1.2 Stand van onderzoek	17
Het kastelenonderzoek in Engeland	17
Inleiding	17
De militair-functionalistische onderzoekstraditie (circa 1860 - circa 1990)	18
De structureel-symbolische onderzoekstraditie (1979-heden)	19
De landschappelijke onderzoekstraditie 1984	21
Ierland	22
Schotland	22
Duitsland	23
De pioniersperiode: het militair-functionalisme van de negentiende eeuw	23
Vernieuwingen in de vroege twintigste eeuw: de bijdragen van Piper en Ebhardt	24
De opkomst van de Duitse kastelenarcheologie (1931-1981)	26
Ontwikkeling van multifunctionele benaderingen in het Duitse kastelenonderzoek (1981-heden)	27
Frankrijk	28
België en Luxemburg	31
Nederland	31
Inleiding	31
De eerste wetenschappelijke interesse in kastelen (circa 1850-1900)	32
Het Nederlandse kasteel vanuit bouwhistorisch en archeologisch perspectief (circa 1900-heden)	32
Naar een multidisciplinaire aanpak met het oog op een multifunctionele interpretatie	35
Disciplinaire studies vanaf de jaren zeventig	36
Langetermijnontwikkelingen van kastelenonderzoek in West-Europa	40
1.3 Probleemstelling	41
1.4 Theoretisch kader	42
Definiëring van het begrip 'kasteel'	42
Definiëring van het begrip landschap	46
Naar een multidimensionaal model van een kasteellandschap	47
1.5 Afbakening van het onderzoek	51
Inleiding	51
Geografische afbakening	51
Chronologische afbakening	52
Thematische afbakening	52
1.6 Onderzoeksthema's en onderzoeksvragen	52
1.7 Bronnen en onderzoeksmethoden	54
1.8 Opbouw van het proefschrift	55
Hoofdstuk 2: Het kastelenlandschap van het Oversticht: een overzicht van de terreinen en hun relatie met het landschap	57
2.1 Inleiding	58
2.2 Stand van kennis	58
Het vooroorlogse onderzoek van Doornink	58
Regionale kastelenstudies sinds 1969	59
De ontwikkelingsmodellen van Janssen	62
Kennislacunes	65
2.3 Onderzoeksdoelen en vraagstelling	65
2.4 Bronnen en onderzoeksmethoden	66

Bronnen	66
Archeologische bronnen	66
Bouwhistorische bronnen	69
Iconografische bronnen	69
Historische bronnen	71
Cartografische bronnen	73
Onderzoeksmethoden	73
Samenstelling catalogus en database	73
Landschapsreconstructie	74
2.5 Landschapsopbouw van het Oversticht tijdens de volle en late middeleeuwen	75
Inleiding	75
Landschapsreconstructiekaart van het Oversticht rond 1450	82
2.6 De kastelen: overzicht van hun datering, verschijningsvormen, bouwmaterialen en bouwheren	82
Inleiding	82
Aanleg en gebruiksduur	83
Aanleg	83
Gebruiksduur	88
Verschijningsvorm van de kastelen	91
Inleiding	91
Ruimtelijk verschijningsvorm van grachten- en wallenstelsels	91
De hoofdburcht	98
De voorburcht	104
Bouw materiaal	105
Funderingstechnieken	108
Bouwheren van de kastelen	110
2.7 De fysisch-geografische ligging van de kastelen	112
Inleiding	112
Regionale differentiatie in het verspreidingspatroon van de kastelen	112
Geomorfologische ligging van de kastelen	117
Bodemkundige ligging van de kastelen	120
Relaties tussen kastelen en natuurlijke waterlopen	122
2.8 Relaties tussen kastelen en middeleeuwse doorgaande landroutes	124
Inleiding	124
Het Nederlandse netwerk van doorgaande wegen rond 1600 volgens Horsten	124
De Noordwest-Europese Hanzewegen volgens Bruns en Weczerka	126
Reconstructie van de doorgaande middeleeuwse routes in het Oversticht	128
De relaties tussen wegen en kastelen in het Oversticht	130
2.9 Relaties van kastelen met nederzettingen en centrale plaatsen	131
Inleiding	131
Het begrip stad	133
Domeinhoven	137
Vergaderplaatsen en rechtsplaatsen	138
Kerken en kloosters	139
De relatie tussen kastelen en centrale plaatsen	141
2.10 Kasteelontwikkeling in relatie tot het fysieke landschap	141
Hoofdstuk 3: Het kastelenlandschap van het Oversticht: een overzicht van de relatie tussen de kastelen en de ontwikkeling van de bisschop als territoriaal machthebber	143
3.1 Inleiding	144
3.2 De ontwikkeling van de bisschoppelijke territoriale macht en de vorming van het Oversticht	145
Inleiding	145
Het ontstaan van het Sticht als wereldlijk territorium	149
De uitbouw van het prinsbisdom	157
Verzwakking van de territoriale macht (circa 1225-1350)	162
Herbevestiging en consolidatie (1350-1450)	164
Conclusie	167

3.3 Bisschoppelijke kastelenpolitiek	168
Inleiding	168
Juridische aspecten van de middeleeuwse kastelenpolitiek	169
Het versterkingsrecht	171
De bisschoppelijke kastelen in het Oversticht	173
De functies van bisschoppelijke kastelen in het Oversticht	174
De burggraven, kasteleins en ambtmannen op de Overstichtse bisschoppelijke kastelen	175
Borgmannen	177
Kastelen die in leen werden uitgegeven of opgedragen	178
Open huizen	181
Verpande kastelen en kastelen die in pand zijn genomen	182
Langetermijnontwikkeling van de kastelenpolitiek van de Utrechtse bisschoppen in het Oversticht (circa 1050 tot circa 1450)	183
De kastelenpolitiek van de Utrechtse bisschoppen	183
Kastelenpolitiek versus stedenpolitiek	187
3.4 Niet-bisschoppelijke kastelenbouw	188
Inleiding	188
De eerste stamkastelen van edelvrijen en ministerialen	188
Kastelen in partijstrijd en vetes	189
De adel en de steden	191
Terreinen met onbekende bouwheer	192
Langetermijnontwikkeling van niet-bisschoppelijke kastelenbouw	192
3.5 Synthese: Langetermijnontwikkeling van de middeleeuwse kastelen in het Oversticht	193
Inleiding	193
Reflectie op de ontwikkelingsmodellen van Janssen	193
Kasteelontwikkeling in relatie tot de ontwikkeling van bisschoppelijke territoriale macht	195
Fase 1a en 1b (circa 700-890/950) - ontwikkeling bisdom Utrecht	199
Fase 2a (circa 1060/1075-1140) - veilig stellen van de verkregen graafschappen	199
Fase 2b (circa 1140-1225) - opbouw territoriale macht in een deel van de verkregen graafschappen	200
Fase 3 (circa 1225 – 1350) - relatieve verzwakking van de bisschoppelijke macht	200
Fase 4a (circa 1350-1400) - consolidatie van de territoriale macht in Salland, Vollenhove en in mindere mate Twente	202
Fase 4b: circa 1400-1450: consolidatie van de territoriale macht in Twente, Drenthe en het Gorecht.	204
3.6 De regionale kastelenlandschappen in het Oversticht	205
Het kastelenlandschap van het Gorecht en de Kop van Drenthe	206
Het kastelenlandschap van Zuidwest-Drenthe	208
Het kastelenlandschap van de Regge en de Vecht	210
Het kastelenlandschap tussen Zwolle en Deventer	211
Hoofdstuk 4: Het kasteellandschap van de Hunenborg	213
4.1 Inleiding	214
4.2 Voorgaand onderzoek	215
Waarnemingen en hypothesen van negentiende-eeuwse oudheidkundigen	215
De opgraving van Holwerda in 1916	218
Nieuwe hypothese van Verlinde	220
Proefsleuvenonderzoek door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1994	221
Booronderzoek op de Lage Hunenborg in 2005	221
Interdisciplinair landschapsarcheologisch onderzoek in 2016	221
De hypothesen van Schlüter	222
4.3 Onderzoeksdoelen en vraagstelling	223
4.4 Bronnen en onderzoeksmethoden	223

4.5 Morfologie en materiële cultuur	227
Omvang van de Hunenborg	227
De opgravingen op de hoofdburcht	229
De profielen	229
Het vlak	233
Aansluitende walstructuren	234
Vondstmateriaal van de hoofdburcht en voorburcht	236
Botmateriaal	241
OSL-dateringen	242
Interpretatie: de aanleg- en gebruikperiode van de Hunenborg	245
4.6 Historisch-landschappelijke context	249
Ligging van de burcht in het natuurlijke landschap	249
De waterhuishouding in de omgeving van het kasteel	253
Ligging ten opzichte van middeleeuwse boerderijen en nederzettingen	253
Verbinding van de Hunenborg met de regionale en bovenregionale buitenwereld	254
4.7 Historisch-maatschappelijke context	258
De politieke ontwikkelingen	258
Het religieuze leven	260
Rechten op grond: foreestrecht en domeinbezit	262
Goederen van de bisschop van Utrecht	270
Goederen kapittels en rijksabdijen	271
Goederen van kloosters	271
Adellijk goed	272
Grondbezit ten tijde van de Hunenborg	273
Discussie: bouwheer, datering en functie van de Hunenborg	274
4.8 Synthese: langetermijnontwikkeling van het kasteellandschap van de Hunenborg	276
Functies van de Hunenborg	277
Hoofdstuk 5: Het kastelenlandschap rond Goor en Diepenheim (Zuidwest-Twente)	281
5.1 Inleiding	282
5.2 Voorgaand onderzoek	283
Historisch onderzoek tot circa 1960	283
Archeologisch en historisch onderzoek vanaf 1960	284
Conclusie	285
5.3 Onderzoeksdoelen en vraagstelling	285
5.4 Bronnen en methoden	286
De landschapsreconstructie	286
Reconstructie politieke, juridische en sociale context	288
Reconstructie van rechten op de grond	288
5.5 De kastelen	291
Inleiding	291
Chronologie, verschijningsvorm en bouwheren van de Zuidwest-Twentse kastelen: een beknopt overzicht van Diepenheim en Goor	291
Kasteel Dale	294
5.6 Fysisch-geografische landschapsopbouw	297
Het stuwwallandschap	299
Hoge stuwwallen, grondmoreneruggen en -glooiingen	300
Smeltwaterterrassen, -heuvels en -dalen	300
Dekzandlandschap	300
Kleinschalige kopjesduinen	300
Grootschalige dekzandruggen en dekzandwelvingen	302
Gordeldekzandruggen als overgang tussen de stuwwal en de vlieren	302
Broeken en vlieren	302
Broekgebieden	302
Vliegebieden	304
Waterhuishouding	306
De kastelen en het fysisch-geografische landschap	307

5.7 Bewoningsgeschiedenis	308
Steden	310
Goor	310
Diepenheim	313
Relatie tussen de kastelen en de bewoningspatronen	314
5.8 De historische waterhuishouding	314
Inleiding	314
De waterhuishouding vóór de aanleg van de Schipbeek	315
De regionale waterhuishouding tijdens en na de aanleg van de Schipbeek	323
Kastelen in relatie tot de historische waterhuishouding	325
5.9 Historische wegen	327
De positie van Zuidwest-Twente binnen het bredere patroon van doorgaande routes in Oost-Nederland	327
Landschappelijke situering van het middeleeuwse wegenpatroon en de belangrijke moeraspassages rond Goor en Diepenheim	330
Wegen en kastelen	331
5.10 Lokale en regionale machtsverhoudingen	332
Inleiding	332
Het grafelijk gezag in Zuidwest-Twente	332
De rol van kastelen in de wereldlijke organisatie van Zuidwest-Twente	335
Regalia en andere rechten	338
5.11 Boeren, burgers en borgmannen: de samenleving rondom het kasteel	339
Inleiding	339
Boeren	339
Borgmannen en kasteelpersoneel	339
Burgers	343
5.12 Relaties tussen de kastelen en de kerk	344
Kerkfilatie en parochiestructuur	344
Kastelen en kloosters	347
5.13 Middeleeuwse rechten op de grond	347
Verschillende vormen van middeleeuwse rechten op de grond	348
Rechten op de grond van de heer van Goor vóór circa 1250	349
Rechten op de grond van de heren van Diepenheim en de graven Van Dale-Diepenheim vóór 1331	350
Rechten op de grond rond 1400 in Zuidwest-Twente en de relatie met kastelen	352
Hofhorige goederen van rijksabdijen	353
Goederen van kapittels	353
Goederen van kloosters en kerken	354
Tafelgoederen van de bisschop rond 1400	354
Leengoederen van de bisschop van Utrecht rond 1400	356
Goederen van ministerialen	360
Conclusie: de relatie tussen kastelen en bezitsverhoudingen rond Goor en Diepenheim	361
5.14 Synthese: de langetermijnontwikkeling van het regionale kastelenlandschap in Zuidwest-Twente	362
Fase 0 – circa <1100: het landschap vóór de kastelen	362
Fase 1 – circa 1100-1177: het stamkasteel van de edelvrijen Van Diepenheim en het bisschoppelijke kasteel/stamkasteel van de edelvrijen Van Goor	363
Fase 2 – circa 1177 - circa 1250: de graven van Dale-Diepenheim en de bouw van stamkasteel Diepenheim-II	370
Fase 3 – circa 1250-1331: Goor weer in eigendom van de bisschop	371
Fase 4 – 1331->1450: De aankoop van de heerlijkheid Diepenheim door de bisschop en de bouw van kastelen door de lage adel in Zuidwest-Twente	372

Hoofdstuk 6: De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in het Oversticht tussen 1050 en 1450	375
6.1 Inleiding	376
6.2 De langetermijnontwikkeling van het Overstichtse kastelenlandschap	377
6.3 De langetermijnontwikkeling van micro-regionale en lokale kastelenlandschappen in het Oversticht	384
6.4 Discussie: het Overstichtse kastelenlandschap in (inter)nationaal perspectief	387
De langetermijnontwikkeling van bisschoppelijke kastelen en adellijke huizen in het Nedersticht	387
Het prinsbisdom Munster	396
Discussie	402
6.5 Het model van kasteellandschap: resultaten en bruikbaarheid voor toekomstig onderzoek	404
Catalogus	409
Curriculum Vitae	591
Samenvatting	592
Summary	601
Zusammenfassung	610
Bibliografie	619
Lijst van gebruikte archieven	619
Lijst van uitgegeven bronnen	619
Lijst van geraadpleegde literatuur	621
Lijst van gebruikte kaarten	645
Lijst van gebruikte websites	646
Afbeeldingverantwoording	646
Bijlagen	655
Bijlage 2.1 Database van de besproken Overstichtse kastelen en mogelijke kastelen	656
Bijlage 3.1 Bezetting en verpandingen eigenkastelen	678
Bijlage 3.2 Aankoop van kastelen	705
Bijlage 3.3 Open huizen	706
Bijlage 3.4 Kastelen die in leen zijn gegeven	709
Bijlage 3.5 Toepassingen versterkingsrecht	711
Bijlage 3.6 Bisschoppelijke stadsstichtingen	716
Bijlage 3.7 Tijdlijn Utrechts-Groningse oorlog op basis van stadsrekeningen	717
Kostenposten voor de oorlog in de stadsrekeningen van Deventer en Zwolle	717
1400	717
1401	717
1402	718
1403	718
1404	718
1405	719
Bijlage 4.1 Profielen van de opgraving naar de Hunenborg in 2016 (zie H4 voor uitleg)	720
Bijlage 4.2 Pollendiagrammen onderzoek de Hunenborg (H. Smeenge)	722
Bijlage 5.1: laatmiddeleeuws grondbezit in Zuidwest-Twente ingedeeld naar eigenaar vruchtgebruik	725
Richterambt Kedingen: stadsgericht Goor	725
Richterambt Kedingen: kerspel Goor	726
Richterambt Kedingen: buurschap Markelo	728
Richterambt Kedingen: buurschap Elsen	732
Richterambt Kedingen: buurschap Herike	734
Richterambt Kedingen: buurschap Stockum	737
Richterambt Delden: buurschap Wiene-Zeldam	740
Richterambt Delden: buurschap Hengevelde	743
Richterambt Diepenheim: kerspel Diepenheim	745
Richterambt Diepenheim: buurschap Markvelde	746

Bijlage 5.2 Borglenen Goor in leenrepertorium van het Sticht	749
Bijlage 5.3 Borgmannen genoemd in de lijst van leenmannen, uitgave Keijzer	752
Bijlage 5.4 Borglenen Diepenheim in leenrepertorium van het Sticht	755
Bijlage 5.5 Borglenen Diepenheim genoemd in de lijst van leenmannen, editie De Keijzer	757
Bijlage 5.6 Vergelijking borgmannen Goor en Diepenheim uitgaven Muller/uitgave De Keijzer tussen het leenrepertorium	759
Bijlage 5.7 Goederenlijst van graaf Hendrik van Dale, samenwerking met Hein Jongbloed (HJ)	761
Bijlage 5.8 Archeologische waarnemingen paleolithicum-mesolithicum-neolithicum	805
Bijlage 5.9 Archeologische waarnemingen bronstijd-ijzertijd-Romeinse tijd	806
Bijlage 5.10 Archeologische waarnemingen vroege middeleeuwen	807
Bijlage 5.11 Archeologische waarnemingen volle en late middeleeuwen	808

Apart: Uitvouwkaart. Bijlagen 5.11 t/m 5.14 aan de andere zijde

Bijlage 5.12 Spreiding goederen waarvan de graven van Dale-Diepenheim de blooteigendom over bezaten.

Bijlage 5.13 Goederen in Zuidwest-Twente in de vijftiende eeuw, ingedeeld op basis van blooteigendom

Bijlage 5.14 Goederen in Zuidwest-Twente in de vijftiende eeuw, ingedeeld op basis van vruchtgebruik

Hoofdstuk 1: Inleiding